

Tietolipas 297

Kirsi-Maria Nummila

Kirjoitetun suomen historia

Kieli ja kirjallistuminen keskiajalta
1800-luvun taitteeseen

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden
Seuran nimeämien
asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma
kuuluu Unescon kansalliseen
Maailman muisti -rekisteriin.

Tietolipas 297

© 2025 Kirsi-Maria Nummila ja SKS

Kansi: Eija Hukka | Sarja-asu: Emmi Kyytsönen
Kannen kuva: Sivu Laurentius Petri Aboicuksen saarnateoksen
Selityxet ioca-päiwäisten huomen-, ehto- ja ruocaluui eli siunausten (1644)
esipuheesta. Kansalliskirjasto.
Taitto: Maija Räisänen | Sarja-asu: Markus Itkonen
EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-958-0 (nid.)
ISBN 978-951-858-959-7 (EPUB)
ISBN 978-951-858-960-3 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)
ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.297>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0
International -lisenssillä, ellei toisin mainita.
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa
<https://doi.org/10.21435/tl.297>
tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Sisällys

Alkusanat 8

Johdanto 10

I KULTTUURINEN TAUSTA JA KONTEKSTI

Kirjallisen kulttuurin keskiaikainen tausta 29

Kirjallisen kulttuurin verkostot, keskuksat ja infrastruktuurit 29

Keskiajan Suomi kieliympäristönä 40

Kirjallinen kulttuuri Suomessa ennen kirjasuomen aikaa 43

Kohti kirjoitetun suomen ja painetun suomenkielisen

kirjallisuuden aikaa 62

Uuden ajan alun Suomi kirjallisen kulttuurin kontekstina 74

Yhteiskunnallinen ja historiallinen konteksti 74

Monikielinen yhteiskunta ja kieliympäristö 95

Luku- ja kirjoitustaito 105

Lukeminen ja kirjojen omistaminen 114

Suomenkielisen kirjallisuuden julkaiseminen 120

Kieli ja kirjallisuus vallan välineinä 120

Kirjojen painaminen ja välittäminen 130

Suomen kielellä julkaiseminen 144

II KIRJOITETUN PROSESSEJA JA KÄYTÄNTEITÄ

Tekstien tuottaminen ja vuorovaikutus 155

Kirjoitetun tekstin tuottaminen ja koostaminen 155

Tekstilajit ja tekstienvälisyys 175

Kirjoitettu vuorovaikutus 191

Ortografia ja muut merkintätavat 209

Kirjoitustyyli ja kirjasinlajit 209

Äänteiden merkitseminen 216

Muut merkit ja lyhentäminen 227

III KIELEN RAKENTEET JA SANASTO

Vanhan kirjasuomen ominaispiirteitä 235

Kirjoitetun suomen variaatio 235

Kääntäminen ja muiden kielten vaikutus 251

Morfologisia ja syntaktisia ominaispiirteitä 257

Vanhan kirjasuomen sanastoa ja nimistöä 299

Näkökulmia sanastoon 299

Kirjallinen nimistö 317

IV LAJIT, TEOKSET JA KIELI

Vanhan kirjasuomen kauden tekstit ja niiden kieli 331

Uskonnolliset tekstit 332

Hallinnolliset tekstit 369

Maalliset tietotekstit 386

Muut lajit 411
Paratekstit 432

Lähteet 453

Kirjoittaja 525
Abstract 526
Asiahakemisto 528
Henkilöhakemisto 541
Paikannimihakemisto 545

Alkusanat

Kirjasuomen historia alkaa uuden ajan alussa 1500-luvulla, mutta kirjoitetun suomen ja suomenkielisen kirjallisen kulttuurin juuret ulottuvat jo keskiajalle. Tässä kirjassa tarkastellaan suomen kielen kirjallistumista ja kirjallisen kulttuurin suomenkielistymistä Ruotsin ajan vuosisatoina. Vaikka kirjasuomen kehitys oli uuden ajan alussa eli niin kutsutulla vanhan kirjasuomen kaudella ehkä hidasta, ehti noin kolmensadan vuoden aikana tapahtua kielessä ja maailmassa paljon.

Kirjoitettu kieli ja kirjallinen kulttuuri olivat menneilläkin vuosisadoilla moninaisia ja moniulotteisia ilmiöitä. Tämä näkyy myös kirjassa käsiteltyjen aiheiden kirjossa. Kirjassa ollaan kiinnostuneita kirjallisesta suomen kielen käytöstä erityisesti Ruotsin ajan monikielisen yhteiskunnan kulttuurisissa konteksteissa. Tarkastelun kohteina ovat niin painetut kuin käsin kirjoitetut tekstit ja niin kirjojen kieli kuin muistiinpanojen suomi. Viime vuosikymmeninä erityisen suosituilla vanhan kirjasuomen tutkimuksen alalla on tapahtunut paljon. Niin on tapahtunut myös muussa uuden ajan alun tutkimuksessa. Kirjan keskeisenä tarkoituksena on tuoda esiin tehtyä tutkimusta, mutta yhtä lailla se tähtyelee tulevaan.

Kiitän lämpimästi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tiedekustantamoa kirjani julkaisemisesta. Kiitos kustantamon välle erinomaisesti sujuneesta yhteistyöstä. Erityisen kiitollinen olen kustannustoimittaja Kati Hitruhinille kaikesta saamastani avusta. Erikseen kiitän myös teknistä toimittajaa Eija Hukkaa sekä muita kirjan kuvien kanssa auttaneita ja kuvia luovuttaneita tahoja. Kirjalle valittuja arvioitsijoita kiitän lämpimästi saamastani arvokkaasta ja työtäni

edistäneestä palautteesta. Nimeltä voin kiittää professori emerita Kaisa Häkkistä. Omalle opettajalleni kuuluu kiitos myös hyvin monesta kirjaan epäsuoremmin liittyvästä asiasta.

Suuri kiitos Alfred Kordelinin säätiölle kirjan kirjoittamiseen saamastani rahoituksesta sekä Suomen tiedetoimittajain liitolle sen hankkeelle myöntämästä viimeistelyapurahasta. Kiitän työnantajaa-ni Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa, joka on mahdollistanut niin toimivapaalla olon kuin myös kirjan viimeisten vaiheiden tekemisen päivätyön yhteydessä. Tästä kuuluu erityinen kiitos esimiehelleni Sakari Katajamäelle ja tutkimusosaston johtaja Ville Kivimäelle.

Mitä sydämellisimmät kiitokseni osoitan kollegoilleni, kirjan käsittelemien kielitieteen osa-alueiden erityistuntijoille, dosentti Anni Jääskeläiselle, professori Leena Kolehmaiselle, professori Harry Lönnrothille, professori emerita Outi Paloposkelle, professori Matti Peikolalle, dosentti Toini Rahdulle, dosentti Heidi Salmelle, FT Minna Seppäselle ja dosentti Janne Skaffarille, sekä keskeisten lähialojen asiantuntijoille, dosentti Eeva-Liisa Bastmanille, dosentti Kati Kalliolle, professori Jason Laverylle ja professori Kirsi Saloselle, jotka ovat kirjan viimeistelyvaiheissa kommentoineet osia tekstistä ja auttaneet täydennysten ja tarkistusten tekemisessä. Kirjaan mahdollisesti jääneistä epäkohdista vastaan luonnollisesti itse. Kirjan englanninkielisestä abstraktista kiitän FT Sara Norjaa. Lopuksi kiitän kaikkia tutkijoita, joiden työn tuloksille olen voinut kirjani perustaa.

Helsingissä 7. syyskuuta 2025

Kirsi-Maria Nummila

Johdanto

Kirjakieli ilmentää kulttuurista kehitystä, sen avulla hallitaan yhteiskuntaa ja sen välityksellä nähdään menneeseen. Suomen kielestä muotoutui yksi monikielisen yhteiskunnan kirjoitetuista kielistä viimeistään 1500-luvun alkupuolella, kun Ruotsin kirkon piirissä alettiin kirjoittaa kristilliseen jumalanpalvelukseen liittyviä tekstejä kansan kielillä. Jo ennen tätä oli usean vuosisadan ajan kirjattu suomenkielisiä nimiä ja muita yksittäisiä ilmauksia muunkielisiin asiakirjoihin. Varsinaisen **suomen kirjakielen historian** katsotaan alkavan ensimmäisistä tunnetuista suomeksi kirjoitetuista teksteistä. Vanhimmat säilyneet niin käsin kirjoitetut kuin painetut suomenkieliset tekstit ovat 1540-luvun tienoilta.

Tässä kirjassa tarkasteltavasta suomen kielen muodosta käytetään nimitystä *vanha kirjasuomi*. Käsitteellä **kirjasuomi** tarkoitetaan varhaista suomen kirjakieltä. Kirjakieli ymmärretään tässä hieman toisin kuin nykysuomen yhteyksissä, joissa sillä tarkoitetaan yleensä vakiintunutta ja norminmukaista kielen käyttöä, yleiskieltä.¹ Varhaisestakin kirjallisesta kielenkäytöstä puhuttaessa *kirjakielellä* viitataan tyypillisesti asiatyyliseen kieleen. Yleisemmällä tasolla voidaan puhua *kirjoitetusta suomesta* ja *kirjoitetusta kielestä*. Esimerkiksi yksityisistä muistiinpanomerkinnöistä, kirjoitettuun muotoon siirretystä suullisesta perinteestä tai varhaisten taiderunojen ilmaisusta on usein luontevampaa puhua kirjoitettuna kielenä kuin

1 Suomen kirjakielen ohjailusta ja normittamisesta 1800- ja 1900-luvun kuluessa ks. kootusti Kolehmainen, T. 2014.

kirjakielenä.² Tarkkaa erontekoa käsitteiden välillä ei tässä kirjassa kuitenkaan tehdä.

Kirjan keskiössä on 1500-luvulta 1800-luvun alkuun ulottuva ajanjakso, joka vastaa perinteisen luokittelun mukaista **vanhan kirjasuomen kautta** (n. 1543–1809). Kauden päätepisteenä on Ruotsin ajan loppu eli Venäjän alaisuuteen siirtyminen. Tästä alkaa varhaisnykysuomeksi nimetty kirjoitetun suomen kausi, jonka lopuksi määritellään usein 1880-luvun taite. Tätä seuraa nykysuomen kausi. Varsinkin 1800-luvun kuluessa suomen kirjakieltä kehitettiin ja se muuttui monin tavoin. Vanhan kirjasuomen kauden vuosisadoilla luotiin vankka perusta tulevalle.

Yleisiin historiallisiin aikakausiin nähden kirjasuomen alku ajoittuu **keskiajan** ja **uuden ajan alun** taitteeseen. Molemmat ovat yleisiä eurooppalaista menneisyyttä periodisoivia käsitteitä, joiden ajoittaminen kuitenkin vaihtelee eri puolilla maanosaa ja myös eri tieteenaloilla.³ Pohjoisessa Euroopassa keskiajan alku on liitetty yleensä kirjallisen kulttuurin omaksumiseen. Näin määriteltynä keskiajan voi katsoa alkaneen Suomessa 1100-luvun puolivälin tienoilla katolisen kirkon toiminnan myötä. Suomi oli tässä kirjassa tarkasteltavana ajankohtana osa Ruotsin valtakuntaa, jonka historiassa keskiajan päättyminen on tapana ajoittaa 1520-luvun alkuun ja Kustaa Vaasan valtaannousuun. Merkittäviä ajankohtaan liittyneitä yhteiskunnallisia muutoksia olivat vallan keskittyminen kuninkaalle ja luterilaisen reformaation toteuttaminen. Suomessa ja varsinkin suomen kielen tutkimuksen piirissä reformaatioon liittyvää suomenkielisen kirjallisen kulttuurin alkua on käytetty usein taitekohdan määrittäjänä: aika ennen kirjoitetun suomen aikaa on keskiaikaa.

Kirjan teemat kytkeytyvät erottamattomasti yleisiin pohjois-eurooppalaisiin kulttuurihistoriallisiin aikakausiin. Näistä keskei-

2 Kirjoitetun kielen ja kirjakielen käsitteiden määrittelystä ks. esim. Alho & Kauppinen 2008, 15.

3 Keskiajan ja uuden ajan ajoittamisen kriteereistä Suomessa ja yleisesti Euroopassa ks. esim. Kallioinen 2001, 10–12; Lamberg ym. 2009, 14–16; keskiajan käsitteen määrittelyn tärkeydestä ks. Heikkilä, T. 2010a, 17.

simpiä ovat katolinen aika (n. 1100-luvulta 1520-luvulle), reformaatioaika⁴ (erit. 1500-luku), puhdasoppisuuden aika (1600-luku) ja valistuksen⁵ ja hyödyn aika (1700-luku). Keskiaika edustaa katolista aikaa ja kolme viimeksi mainittua **uuden ajan alun** vuosisatoja eli niin kutsuttua **varhaismodernia** aikaa. Aikakauden päätepiisteeksi määritellään yleensä noin vuosi 1800.⁶ Kaikki historialliset aikakaudet mukaan lukien kielelliseen kehitykseen liittyvät kaudet ovat rajoiltaan liukuvia, jälkeensä määriteltäviä ja nimettyjä ja siten keinotekoisia rajauksia. Ne auttavat kuitenkin hahmottamaan menneisyyden ilmiöitä ja yhteiskunnallisen kehityksen laajoja linjoja.

Suomi, suomenkielinen väestö ja suomen kieli

Suomi ei ollut Ruotsin ajalla nykyistä vastaava tai muuttumattomana pysynyt alue.⁷ Tässä kirjassa käytetään kuitenkin Ruotsin valtakunnan itäisestä osasta tutkimuskirjallisuudessa vakiintuneen käytännön mukaisesti nimitystä *Suomi*. Suomi oli osa Ruotsia, mutta monissa kirjan yhteyksissä on olennaista tai mielekäästä erottaa alueet ja niillä asunut väestö toisistaan puhumalla esimerkiksi *Suomesta* ja emämaa *Ruotsista* sekä *suomalaisista* ja *ruotsalaisista*.⁸

4 Myös reformaatioajan määrittely on aluesidonnaista. Aikakauden voidaan katsoa ulottuvan Euroopassa 1300-luvulta ainakin 1600-luvun loppuun. Euroopan ns. pitkäästä reformaatiosta ks. esim. Wallace 2012; Toivo 2017.

5 Valistuksen kauden määrittelystä ja valistuksen toteutumisesta Euroopassa ks. esim. Manninen 2000, 9–20.

6 *Uuden ajan alku* ja *varhaismoderni* ovat samasta noin kolmensadan vuoden mittaisesta ajanjaksosta (n. 1500–1800) yleisesti ja myös rinnan käytettyjä nimityksiä (ks. esim. Toivo & Miettinen 2021, 14).

7 Nimitys *Suomi* esiintyy asiakirjoissa viimeistään 1300-luvulla (esim. Häkkinen 2004; ks. myös Kallio, P. 2017b, 12). Ruotsin valtakunnan itäisestä osasta on käytetty myös nimitystä *Österland* (tai *Osterland*) viimeistään 1300-luvulla; nimitys *Finland* yleisyyti 1400-luvulla. Se, mihin alueisiin nimityksillä on viitattu, on vaihdellut (ks. esim. Bladh & Kuvaja 2006, 21–29; Karonen 2020, 17–20; Haapala ym. 2021, 11–13).

8 Nimitys *suomalainen* tavataan asiakirjoissa 1300-luvulta lähtien (*Somalayni* 1340, DF 467; *Somalainen* 1405, DF 3005; Heikkilä, M. 2017, 36). Käsitteiden suomalainen ja ruotsalainen merkityksistä ja käytöstä ks. esim. Lamberg 2000; Lamberg ym. 2021, 37; Tarkiainen, K. 2010a, 10–13.

Kirjan teeman kannalta merkittävien ihmisiä ja alueita määrittelevä tekijä on kieli. Kirjassa onkin lähes kaikissa yhteyksissä luontevaa puhua *suomenkielisistä* erotuksena monikielisen yhteiskunnan muunkielisestä väestöstä. Suomenkielisiin lukeutuu äidinkieliä mutta myös muita suomentaitoisia henkilöitä.⁹

Vaikka suomi oli Suomen alueella ylivoimaisesti puhutuin kieli, oli se Ruotsin valtakunnassa vähemmistökielen asemassa. Tämä vaikutti suomen kielen yhteiskunnalliseen statukseen ja käyttöön ja siten myös kirjoitetun suomen kehitykseen ja suomenkielisen kirjallisuuden tuottamiseen ja julkaisemiseen. Kaikkiaan kirjallinen kulttuuri oli niin sanotun tavallisen suomenkielisen kansan eli rahvaan¹⁰ näkökulmasta varsin marginaalista ja elitististä toimintaa, jonka vaikuttimina olivat lähinnä valtaapitävien tahojen motiivit. Suomenkielinen väestö, jonka vuoksi ja hyväksi suomenkielistä kirjallisuutta ainakin näennäisesti tuotettiin, jäi yleensä toiminnan passiiviseksi kohteeksi. 1500–1700-luvuilla luotiin kuitenkin vahva perusta kielimuodolle, josta kehittyi myöhemmin suomenkielisen väestön yhteinen kommunikointiväline ja suomenkielisen sivistyksen ja kulttuurin ilmentäjä.

Kielimuoto on kirjassa paljon käytettävä käsite, jolla viitataan monentyyppisiin kielen variantteihin, kuten tuottamistapaan perustuviin muotoihin (esim. kirjoitettu suomi, puhuttu suomi, käännetty kieli), kielen kehitysvaiheisiin ja historiallisiin muotoihin (esim. vanha kirjasuomi, varhaisuomi) ja kielen murteisiin (esim. lounaismurteet, Turun murre). Kielimuodolla voidaan viitata myös jolle-

9 Äidinkielellä tarkoitetaan lapsena omaksuttua kieltä, joita voi henkilöllä olla useampia kuin yksi. Äidinkielen ja kaksi- ja monikielisyys käsitteiden moniulotteisuudesta ks. esim. Blommaert & Backus 2013.

10 Nimityksiä *tavallinen kansa* ja *rahvas* käytetään uuden ajan alun tutkimuksessa sääty-yhteiskunnan suurimmasta väestönosasta, johon lukeutui talonpoikien lisäksi tilattomat kuten palvelusväki (esim. Karonen 2020, 53; Markkola ym. 2021, 76–78; ks. myös Kauranen 2013, 25–26). Niin myös tässä kirjassa. Samassa merkityksessä käytetään tutkimuskirjallisuudessa nimitystä *kansanihmiset* (ks. esim. Laine, T. 2017, 11). Muissa käyttöyhteyksissä ja muista historiallisista konteksteista puhuttaessa ilmauksiin voi liittyä muita merkityksiä (ks. Laitinen 2013; Mikkola & Laitinen 2013).

kin alalle ominaiseen kielenkäyttöön eli erikoiskieleen tai rekisteriin¹¹ (esim. lakisuomi, uskonnollinen kieli). Tällaiset kielimuodot voivat olla luonteeltaan vahvasti kirjallisia.

Käytännön syistä kirjassa käytetään kielen nimitystä *suomi* kuten myös esimerkiksi kielten nimityksiä *ruotsi* ja (*ala*)*saksa* yleiskäsitteen omaisesti. Asioiden käsittelyssä voidaan näin ollen puhua suomesta täsmentämättä, tarkoitetaanko keskiajalla puhuttua varhais-suomea, tai ruotsista erittelemättä, tarkoitetaanko vaikkapa ennen vuotta 1526 käytettyä muinaisruotsia vai sen jälkeistä vanhempaa tai uudempaa uusruotsia. Tarvittaessa asiayhteydessä tarkennetaan, mistä kielen kehitysvaiheesta tai muodosta on kysymys. Kirjan aiheen kannalta keskeiset kielet ja kielimuodot määritellään myöhemmissä yhteyksissä.

Kirjallisen kielenkäytön tausta ja kontekstit

Kirjallinen kulttuuri on laaja-alainen ilmiö, johon lukeutuu kaikki kirjallinen toiminta ja yhteydet, joissa ollaan tekemisissä kirjoitetun kielen ja konkreettisten kirjallisen kulttuurin esineiden kuten kirjojen kanssa. Kosketukset kirjalliseen kulttuuriin voivat näin ollen olla monentyyppisiä ja eri aistein havainnoitavia. Esimerkiksi kirjoitetun tekstin sisältö vastaanotettiin uuden ajan alun vuosisatoina varsin usein toisen henkilön välityksellä eli kuultuna. Niin ikään kirjoitusmerkkeihin, kirjoituksen asetteluun ja kuvitukseen voi tutustua vaikka ei osaisi lukea tai taitaisi tekstin kieltä.

Kirjallistumisella voidaan tarkoittaa kielentutkimuksessa kahda asiaa. Ensinnäkin käsitteellä ja termillä voidaan viitata aiemmin kirjoittamattoman kielen kehittymiseen tai kehittämiseen kirjoitetuksi kieleksi. Toiseksi kirjallistumisella tarkoitetaan kirjallisen kulttuurin omaksumista tai kehittymistä. Molemmissa on kysymys vaihettaisista prosesseista. Jälkimmäinen käynnistyy kirjoitettujen

¹¹ Rekisterin käsitteestä ks. s. 247 tässä kirjassa.

tekstien ilmaantuessa tietyn kulttuuri- ja kieliyhteisön tietoisuuteen ja elinpiiriin ja etenee siitä koko yhteisön luku- ja kirjoitustaidon omaksumiseen.¹²

Kirjoitettu suomi, suomenkieliset tekstit ja suomenkielinen kirjallisuus eivät syntyneet 1540-luvun tienoilla tyhjiöön vaan jo vuosisatoja harjoitetun keskiaikaisen ja **yleiseurooppalaisen kirjallisen kulttuurin perustalle**. Monilla kirjallisilla konventioilla kuten useilla tekstilajeilla ja kielellisillä ja typografisilla käytänteillä olikin uuden ajan alkuun tultaessa Suomessa vuosisataiset perinteet. Näihin konventionaalisiin ja erityisesti oppineiston piirissä tunnettuihin yleiseurooppalaisiin kirjallisen kulttuurin ja kielenkäytön rakenteisiin suomea alettiin sovitella vähitellen. Käsillä olevassa kirjassa suomenkielisen kirjallisen kulttuurin rakentumista tarkastellaan tätä **keskiaikaista taustaa** vasten ja siitä liikkeelle lähtien.

Varsinaisen kontekstin kirjoitetun suomen kielen käytölle muodostavat erilaiset aikalaiset kielen käyttöyhteydet. Kielenkäyttäjät, tekstien laatijat ja vastaanottajat toimivat tietyssä ajallisessa ja paikallisessa ympäristössä. He tuottavat kieltä ja tekstejä tähän **kulttuuriseen kontekstiin**, jonka perusteella myös tekstien ja niissä käytettyjen ilmausten merkitys määräytyy. Toisinaan tietylle ilmiölle löytyy selitys ja merkitys, kun sitä tarkastelee paikallista kontekstia laajemmassa yhteydessä.¹³ Kulttuurisen kontekstin tai limittäisten kulttuuristen kontekstien lisäksi tekstillä on sisäinen kontekstin-
sa eli **tekstikontekstinsa**. Kuten tekstin ulkoisia konteksteja myös tekstin sisäisiä konteksteja voidaan erottaa erilaisia.¹⁴ Raja tekstin-
sisäisten ja -ulkoisten kontekstin välillä voi olla häilyvä.

12 Kirjallistumisen käsitteestä ks. esim. Tieteen termipankki: kirjallistuminen; Heikkilä, T. 2010a; Kauranen 2013, 25; Kallio, K. ym. 2017, 31–32; myös Jussila 2024.

13 Näin on yleisesti Suomea koskevassa keskiajan ja uuden ajan alun tutkimuksessa, jossa on syytä huomioida vähintään Itämeren alue (esim. Kallioinen 2001, 14). Vrt. myös monet nykyajan kulttuuriset ilmiöt ja niiden kuvaaminen.

14 Tekstin ulkoisesta ja sisäisestä kontekstista, kontekstin tilannekohtaisesta määrittelystä ja monista ulottuvuuksista esim. Halliday 2004, 5–49; Heikkinen, V. 2012; myös Hiidenmaa 2000, 179–184; Larjavaara 2007, 41–48.

Kulttuuriseen kontekstiin voidaan lukea monenlaisia asioita kuten ajan poliittinen ja hallinnollinen tilanne, yhteiskunnassa toimivat instituutiot ja niihin liittyvät toiminnot, yhteiskunnan määräämä ihmisen elämänkulku sekä ajankohtaiset ideologiat ja ihanteet. Siihen kuuluvat myös kirjallisen kulttuurin harjoittamisen edellytyksenä olevat fyysiset puitteet kuten kirjoittamiseen ja painamiseen käytetyt materiaalit ja välineet. Tekstintutkimuksessa puitteiksi ymmärretään myös tekstin materiaalin ja visuaalinen hahmo, kuten kirjan ulkoasu tai tekstin sijainti laajemmassa tekstuaalisessa kontekstissa kuten kirjan sivulla.¹⁵ Osa mainituista tekijöistä on ollut 1500-luvulta 1800-luvun taitteeseen ulottuvalla ajanjaksolla pysyvämpiä ja osa on vaihdellut. Kaikkiin on liittynyt muutoksia, jotka ovat heijastuneet suoraan tai välillisesti kirjalliseen kulttuuriin ja kirjoitetun suomen käyttöön.

Suomen kieli ei ollut Ruotsin ajalla ainoa Suomessa käytetty kieli vaan yksi useasta monikielisen ja kielellisesti eriytyneen yhteiskunnan kielestä. Jotta on mahdollista ymmärtää kirjoitetun suomen käyttöä, roolia ja funktioita, on kielimuotoa tarkasteltava aikansa kielellisessä kontekstissa eli **kieliympäristössä**. Kieliympäristöjä voidaan erottaa erilaisia kuten koti, paikkakunta, kaupunkiyhteisö ja valtakunta. Kieliympäristössä käytetyt kielet, kielikontaktien vaikutus ja kirjoittajien kotipaikkakuntien puhekieli eli murteet ovat kaikki heijastuneet varhaiseen kirjoitettuun suomeen.

Vastaavalla tavalla kuin kieliyhteisön kielet muodostavat kontekstin tietyn kielen käytölle, muodostavat muut tekstit kontekstin yksittäiselle tekstille ja yhteiskunnassa tunnetut tekstilajit kontekstin tietyille tekstilajille. Voidaan puhua **tekstiympäristöstä** ja tekstien ja tekstilajien kentästä tai yleensä kirjallisesta kentästä. Tiettyyn kirjallisen kulttuurin kontekstiin, kuten Ruotsin ajan Suomen kirjalliselle kentälle, tuotettu teksti noudattaa monenlaisia kirjoitetun kielen käytänteitä ja kirjallisen kulttuurin ilmenemismuotoja. Tällaisia

15 Puitteen käsitteestä tekstintutkimuksessa esim. Heikkinen, V. 2005, 28; Shore & Mäntynen 2006, 40; Rahtu 2012, 434. Laajemmin kirjallisen kulttuurin tutkimuksen näkökulmista esim. Laine, T. 2018a; Heikkilä, T. 2009a; Perälä, A. 2007.

ovat esimerkiksi kirjoitusmerkit, tekstilajit ja teostyyppit. Kirjallisen kulttuurin kontekstissa teksti on myös osa valtakunnan rajat ylittävää tekstiverkostoa ja tekstien välistä keskustelua. Suomenkielisten kirjallisten tekstien kenttä oli 1500–1700-luvulla suhteellisen suppea verrattuna nykyiseen tekstilajien runsauteen ja tekstien keskinäisten suhteiden kompleksisuuteen ja on siten kokonaisuutena jokseenkin hallittavissa.

Teksti tuotetaan ja on tuotettu aina tiettyyn tilanteeseen ja tarkoitukseen. **Tilannekonteksti** määrää pitkälti, minkälainen teksti on ja minkälaista kieltä siinä käytetään. Toisin sanoen eri tilanteissa käytetään ja eri tilanteisiin valitaan erilaisia ilmauksia, sanoja ja rakenteita. Asiayhteys määrää niin ikään sen, käytetäänkö kieltä puhutussa vai kirjoitetussa muodossa. Käsitykset tietyssä tilanteessa käytettävästä ja siihen tyylillisesti sopivasta kielestä ovat aikasidonnaisia.

Lähtökohtaisesti kirjoittaja kirjoittaa tekstin tiettyyn kontekstiin ja aikalaislukijalle. Tekstejä luetaan ja tulkitaan kuitenkin myös muissa kuin aikalaiskonteksteissa. Esimerkiksi nykylukija, oli hän maallikko tai vanhojen tekstien tutkija, lukee 1500–1700-luvulla kirjoitettuja tekstejä toisessa ja toisenlaisessa asiayhteydessä kuin mihin ne on alun perin tuotettu. Myös tekstin tuottamisajankohdan osalta on oltava tietoinen, että tekstin kirjoittajan konteksti ja vastaanottajan konteksti eli tekstin **tuotto- ja tulkintakontekstit** ovat kaksi eri asiaa.¹⁶ Tämä on huomattava asia Ruotsin ajalla, jolloin suomenkielisiä tekstejä laati akateemisen sivistyksen saanut oppineisto, jonka kokemusmaailma ja elämämpiiri erosivat tavallisen kansan vastaanottokontekstista selvästi.

Kuten edellä jo sivuttiin, tekstikontekstilla tarkoitetaan ilmauksen **kielellistä ympäristöä** eli tekstiyhteyttä. Tekstikonteksti voi vaikuttaa kielellisiin valintoihin, kuten tiettyjen muotojen ja rakenteiden käyttöön, mutta myös tekstin jäsentelyyn ja typografisiin ratkaisuihin. Kielen rakenteita tarkasteltaessa ensisijainen konteksti

16 Kirjoittajan ja lukijan kontekstin sekä tuotto- ja tulkintakontekstin käsitteistä ks. Hiidenmaa 2000; Rahtu 2012.